

جلوه‌های مبارزاتی سیمای امام رضا

(علیه‌السلام) در شعر دفاع مقدّس

دریافت: ۱۳۹۵/۸/۸ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۱/۵

خلیل بیگزاده^۱، پریسا احمدی^۲

چکیده

امام رضا (علیه‌السلام) در برابر طاغوت‌های استبدادی و فکری زمانه ایستادگی کرده و آزاداندیشی و آزادی‌خواهی از جلوه‌های پایداری در سیمای مبارزاتی حضرت است. آشنایی شاعران دوران دفاع مقدّس با سیمای مبارزاتی امام رضا (علیه‌السلام) و آموزه‌های رضوی مبتنی بر فرهنگ پایداری از رخدادهای اثرگذاری است که مبانی و محتوای شعر دفاع مقدّس را بازآفرینی کرده است؛ چنان‌که سیمای امام رضا (علیه‌السلام) را با تکیه بر جلوه‌های پایداری در فرهنگ، اندیشه و آموزه‌های رضوی در شعر خود بازنمایی کرده‌اند. شعر دفاع مقدّس از الهامات شاعرانه‌ای بهره‌مند است که بخشی از آن برگرفته از فرهنگ و آموزه‌های رضوی است. جستار پیش روی با هدف تبیین جلوه‌های پایداری با تکیه بر فرهنگ و آموزه‌های رضوی در شعر دفاع مقدّس با رویکردی توصیفی - تحلیلی انجام شده است. دستاورد پژوهش نشان می‌دهد که سیمای مبارزاتی امام رضا (علیه‌السلام) در آیینة شعر دفاع مقدّس پژواکی ویژه دارد و جلوه‌هایی از استقامت و پایداری، شجاعت و شهامت، غربت و شهادت حضرت در این گونه‌ی شعری بازتاب یافته که الگویی ارزنده و الهام‌بخش برای رزمندگان دوران دفاع مقدّس بوده است.

کلیدواژه‌ها: امام رضا (علیه‌السلام)، فرهنگ پایداری، آموزه‌های رضوی، شعر دفاع مقدّس، سیمای مبارزاتی امام رضا (علیه‌السلام).

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی (نویسنده مسئول): kbaygzade@yahoo.com
 ۲. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی: parisaaahmadi66@yahoo.com

۱. مقدمه

رویدادهای اجتماعی همواره سبب آفرینش جریان‌های ادبی می‌شوند. جنگ تحمیلی و دوران دفاع مقدس از رویدادهایی هستند که بازتاب‌های مهمی در ادبیات فارسی داشته و عامل آفرینش ادبیات دفاع مقدس گردیده است. «ادبیات دفاع مقدس مجموعه‌ای از شعرها، داستان‌ها، نمایش‌نامه‌ها، سروده‌ها، ترانه‌ها و تصنیف‌هایی است که ... هدف آن ایجاد روحیه مبارزه و پایداری در مردم است.» (باروتیان، ۱۳۸۷: ۱۳۵). شعر دفاع مقدس «شعری است زنده و پویا که با الهام از آرمان‌های انقلاب و ارزش‌های اسلامی، در پی ثبت لحظه‌های روحانی حماسه‌آفرینی‌های رزمندگان راه حق در عرصه‌های دفاع مقدس شکل گرفته است.» (ترابی، ۱۳۸۰: ۶۹) و بسیاری از شاعران معاصر شاعری با این گونه شعری آغاز کرده و یا با آن به اوج رسیده‌اند.

امام رضا (علیه‌السلام) عمر خود را صرف مبارزه حق علیه باطل کرده و نماد و سمبل مبارزه و پایداری است، چنان‌که سیمای پایداری امام رضا (علیه‌السلام) در شعر دفاع مقدس می‌درخشد و جلوه‌هایی از فرهنگ پایداری رضوی را در این گونه شعری درخشان می‌سازد. «ادبیات پایداری ملت‌هایی که ریشه‌های دینی و اعتقادی دارند، با طرح گذشته‌ها، شخصیت‌های افتخارآفرین و اسوه‌های مقاومت و پایداری قرین است. بدین ترتیب، شاعران دفاع مقدس مضمون قراردادن این شخصیت‌ها را به‌مثابه مدخلی برای ورود به قلب و فکر مخاطب، به‌منظور تأثیرگذاری بر او و افزایش گرایش به این الگوها می‌دانند.» (امیری خراسانی، ۱۳۹۱: ۳۰). بر این اساس، حماسه هشت سال دفاع مقدس مردم ایران در برابر تجاوزگری دشمن بیگانه با سیره و سیمای امام رضا (علیه‌السلام) و فرهنگ پایداری رضوی پیوندی استوار یافته‌است، چنان‌که از یک‌سو، پیروزی‌های بی‌شمار پاکبازان مکتب اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم‌السلام) را در جبهه‌های نبرد حق علیه باطل رقم زده و از سوی دیگر در آفرینش شعر دفاع مقدس مؤثر بوده است.

دفاع مقدس ملت ایران ماهیتی مذهبی داشت و جنبه اعتقادی و دینی آن پررنگ‌تر

از جنبه ملی است. دفاع حماسی از عقیده و آرمان در جنگ تحمیلی و دفاع مقدّس در رتبه اول است که پشتوانه اندیشگی آن از آموزه‌های دین مبین اسلام نشأت گرفته است (همان: ۳۲). بر این اساس، شعر دفاع مقدس محصول اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی زمانه خویش و برآمده از اندیشه‌ها و آرمان‌های دینی حاکم بر آن است که شاعران به آن اعتقاد دارند و برای تحقق آن مبارزه می‌کنند زیرا «حادثه عظیم جنگ و دفاع مقدس، تأثیر ژرفی بر ذهن و اندیشه دل‌سوختگان و عاشقان انقلاب گذاشت و هر کس به سهم خود، سعی در ادای دین و رسالت دینی خود داشت و یقیناً شاعران متعهد و دلسوز نیز از این امر مستثنی نبودند.» (صرفی، ۱۳۹۰: ۳۲۶). سیمای مبارزاتی امام رضا (علیه‌السلام) مطابق آرمان‌های دینی شاعران و تحولات فرهنگی - اجتماعی ناشی از انقلاب اسلامی، موضوعی اساسی در شعر دفاع مقدّس و عامل اعتماد به نفس برای مبارزه و نیز مظهر و الگوی مبارزانی است که در راه میهن و عقایدشان، جان بر کف مبارزه کرده و در قیام‌های خود تا آخر پایدار مانده‌اند. شاعران متعهد مخاطب را در شعرشان به این مهم توجه می‌دهند که باید از این اسوه‌های نکو، سرمشق بگیرند و به آنان اقتدا کنند (امیری خراسانی، ۱۳۹۱: ۳۲). بنابراین، زندگی پُر بار امام رضا (علیه‌السلام) به‌عنوان دانشمندترین و عابدترین مردم زمانه که صرف تعلیم و بیان حقایق اسلام، تصحیح فرهنگ دینی مسلمانان، مبارزه با مستکبران و خلفای غاصب، حمایت از مستضعفان و محرومان شده‌است، الگویی ارزنده برای شاعران جنگ تحمیلی و دفاع مقدّس است که جلوه‌های پایداری را در شعرشان بر اساس اندیشه‌های مبارزاتی و ستم‌ستیزی امام رضا (علیه‌السلام) و فرهنگ پایداری رضوی تبیین کنند. امام رضا (علیه‌السلام) مظهر استقامت و پایداری است و همواره الگویی متعالی برای رزمندگان و ایثارگران در مبارزه و پایداری بوده است. این جستار سیمای مبارزاتی امام رضا (علیه‌السلام) و فرهنگ پایداری حضرت را در شعر رضوی جنگ تحمیلی و دفاع مقدس با هدف دستیابی به درکی بهتر و شناختی بیشتر از این گونه شعری بررسی کرده و جلوه‌های پایداری را در شعر رضوی جنگ تحمیلی و دفاع مقدّس تحلیل و تبیین کرده‌است.

پژوهش‌های گوناگونی در تبیین سیمای امام رضا (علیه‌السلام) انجام شده که ذکر تمامی آن‌ها افزایش حجم کمی مقاله را در پی دارد. مهم‌ترین مواردی که ارتباط بیشتری با پیشینه این مقاله دارند، عبارتند از: مقاله «اسوه‌های مذهبی در شعر دفاع مقدس» از امیری خراسانی (۱۳۹۱) که کارکرد اسوه‌های مذهبی و نیز تجلی شاعرانه افکار و اندیشه‌های آن‌ها را در شعر دفاع مقدس بررسی کرده است. «بعاد معنوی امام رضا (علیه‌السلام)» نوشته حسینی (۱۳۸۹) که جلوه‌هایی از عبودیت و معنویت آن حضرت را در آیین‌ها و روایات و نقل‌های تاریخی بررسی کرده است. «امام رضا و تربیت نسل منتظر» از قاسم‌نژاد (۱۳۸۹) که دیدگاه‌ها و نظریه‌های امام رضا (علیه‌السلام) را درباره نقش انسان‌ها و تلاش آنان برای رسیدن به استقامت و انتظار منجی عالم بررسی کرده است. «عدالت امام از دیدگاه امام رضا (علیه‌السلام) با تأکید بر عدالت اجتماعی» از صادقی (۱۳۸۹) که به بررسی و تحلیل عدالت و جنبه‌های آن از دیدگاه امام و سیره وی پرداخته است. «سیره معصومین، امام رضا (علیه‌السلام)» از حسینی علایی (۱۳۸۲) که سیره حضرت را بررسی کرده است. «درون‌مایه‌های اساسی شعر مذهبی ایران در دهه‌های ۴۰ و ۵۰» از بیگدلو (۱۳۹۲) که اشعار این دهه را از منظر روند تکاملی و تأثیر جنگ در آن بررسی کرده است. اما پژوهشی با رویکرد تبیین فرهنگ پایداری و جلوه‌های مبارزاتی سیمای امام رضا (علیه‌السلام) در شعر رضوی دفاع مقدس دیده نشد.

بنابراین، جنگ تحمیلی و دفاع مقدس رویدادی مهم با رویکردی اعتقادی و بن‌مایه‌ای فرهنگی است که آثار فرهنگی - اعتقادی شگرفی از خویش بر جای گذاشته و یکی از این آثار فرهنگی - اعتقادی شعر دفاع مقدس است که سیمای معصومین (علیهم‌السلام) بازتاب ویژه‌ای در آن دارد. بنابراین، تبیین سویه‌های سیمای مبارزاتی امام رضا (علیه‌السلام) و فرهنگ پایداری رضوی در شعر دفاع مقدس مهم و ضروری است تا شناخت و معرفی این گونه شعری و نیز کارکرد سیمای امام رضا (علیه‌السلام) و فرهنگ پایداری رضوی در آن بیشتر و بهتر میسر گردد.

۲. بحث اصلی

بازتاب سیمای شخصیت‌های دینی از مشخصه‌های ممتاز شعر دفاع مقدس است که ناظر به ماهیت نگرش و جهان‌بینی شاعران است (قاسم‌زاده، ۱۳۹۳: ۳۴۲). شخصیت سیاسی و مبارزاتی امام رضا (علیه‌السلام) و سلوک دینی ایشان در رفع مشکلات جامعه اسلامی عصر خویش منحصربه‌فرد است (بابلی، ۱۳۸۸: ۱۵۰) و اثرگذاری آموزه‌های دشمن‌شناسی، پایداری و مبارزاتی حضرت بر شعر دفاع مقدّس آشکار است.

۱-۲. غربت و شکیبایی امام رضا (علیه‌السلام) اسوهٔ پایداری

صبر و حلم در قرآن کریم مقدمهٔ پایداری است، چنان‌که وقتی کسی از این صفات عاری باشد، نمی‌تواند به استقامت و پایداری نایل شود (میرحسینی، ۱۳۹۰: ۵۹۱). شکیبایی و استقامت در برابر دشواری‌ها و تحمل آن‌ها در راه خداوند از جلوه‌های سیمای پیامبران و ائمهٔ اطهار (علیهم‌السلام) است. امام رضا (علیه‌السلام) با استقامت خویش در برابر حوادث و مصایبی که پیش می‌آمد، صبور بود و تنها راه رهایی را روی آوردن به درگاه خداوند متعال می‌دانست. ایستادگی و مقاومت امام (علیه‌السلام) در موقعیت‌های دشوار در برابر ستم‌های مأمون عباسی علیه علویان، ستودنی است. این رویکرد الگویی ارزنده در شعر دفاع مقدّس است:

«با صبر فاخر/ با رأی استوار/ از دوردست/ وقوع حوادث را می‌دید/ آن ذات آسمانی/ پیوسته رو به عرش خدا داشت/ و اذن خاص می‌طلبید/ برای نزول ملایک/ برای نعمت امداد.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۸۳۳).

جنگ تحمیلی گونه‌ای از جهاد با نفس بود. رزمندگان و ایثارگران از خواسته‌های نفسانی و تعلقات مادی دوری می‌کردند و با عزمی راسخ و توشه‌ای مملو از صبر و پایداری رهسپار جبهه‌های نبرد می‌شدند. در این میان شخصیت امام رضا

(علیه‌السلام) الگویی والا و ارزشمند برای آنان بوده است. رزمندگانی که چون امام غریب خویش، ترک تعلق کرده، رحل اقامت در دیار غربت افکنده، دوری از خانواده و دردها و رنج‌های راه سفر را برای مبارزه پذیرفته‌اند:

«گاه سفر آمد برادر، گام بردار! چشم از هوس، از خورد، از آرام بردار/ رهتوشه باید پای من هموارپو باش/ هفتاد وادی پیش رو گر هست، گو باش/ رهتوشه باید عزم را در کار بندم/ دل بر خدا آن گه به رفتن ار ببندم/ رهتوشه باید صبر را در جان نشانم/ وادی به وادی باره تا منزل کشانم.» (ممتحنی، ۱۳۸۹: ۷۹).

امام رضا (علیه‌السلام) تا آخرین نفس برای حقانیت اسلام و تشیع تلاش کرد و هیچ‌گاه از آزار و اذیت‌های مأمون و دیگر مستبدان زمانه آزاده نگردید و استقامتی بی‌نظیر را بر همگان ارزانی داشت که این امر سرمشقی برای رزمندگان و ایثارگران بوده است؛ چنان‌که تا جان در بدن داشتند، برای پیروزی نهایی و کمال ارزشی تلاش می‌کردند. شاعر با استفاده از آرایه‌ی مراعات نظیر، جسم زخمی رزمندگان را در استواری و وارستگی همچون درفش قیام ائمه اطهار (علیهم‌السلام) و به‌ویژه امام رضا (علیه‌السلام) دانسته و به امری مهم اشاره داشته که رزمندگان باوجود تحمل سختی‌ها، فاتحان میادین نبرد خواهند بود:

«اینان/ هر چند/ بشکسته زانوان و کمرهاشان/ استاده‌اند فاتح و نستوه/ بی‌هیچ خان و مان/ بر دوششان درفش قیام است.» (امین‌پور، ۱۳۹۲: ۳۵)

ائمه اطهار (علیهم‌السلام) و به‌ویژه امام رضا (علیه‌السلام) مبارزه، توانایی و ایستادگی در برابر جهالت و ظلم را سرآغاز پیروزی دانسته‌اند، چون استقامت امری پایان‌ناپذیر و نهاد انسان‌های آزاده برای همیشه بدان مزین است. ایستادگی و پایداری رزمندگان و ایثارگران از زاویه‌ی نگاه شاعر متعهد که بر اصول اعتقادی خویش پای‌می‌فشرند، نشان می‌دهد که این امر تا همیشه با سرشت مسلمانی آنان عجین است و پایانی برای آن نیست:

«جنگ برای تو/ هرگز به پایان نمی‌رسد/ تو نمی‌توانی لباس خاکی‌ات را در بیاوری/ و تفنگ سنگینت را زمین بگذاری/ نمی‌توانی از روی آن تانک پایین بیایی/ نمی‌توانی لبخند آزادی خرمشهر را تمام کنی.» (شکارسری، ۱۳۹۲: ۳۹).

۲-۲. شفاعت خواهی و توسّل: اساس پایداری

امام رضا (علیه‌السلام) در روایتی از پدرش و وی از جدش امام علی (علیه‌السلام) و او نیز از رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نقل می‌کند که حضرت فرمود: «در روز قیامت حساب پیروان ما به ما واگذار می‌شود، حساب شیعیان ما به ما واگذار می‌شود.» (علوی‌مهر، ۱۳۸۵: ۴۰). توسّل به امام رضا (علیه‌السلام) و شفاعت خواهی از حضرت یکی از ناب‌ترین لحظه‌های سرخوشی و مستی عاشقانهٔ رزمندگان در حالات دعا و توسّل برای پیروزی بر دشمن بعثی بوده است. چون جان‌های گمشده پناهگاهی را می‌جستند تا در سایه‌سار آن به آرامش برسند. بنابراین، توسّل و شفاعت خواهی پس از ستایش و توکل خداوند متعال، از مضامین عمدهٔ شعر دفاع مقدّس است که شاعران آن را به زیبایی سروده‌اند:

«دل‌ها همه رم‌خوردهٔ آهوی شماست
جان‌های جهان گم‌شدهٔ کوی شماست
محتاج به گریه نیست بخشایش تان
این اشک هم از خجالت روی شماست.»

(شفیعی، ۱۳۸۷: ۱۰۴)

امام رضا (علیه‌السلام) منبع و منشأ تمامی خیرات و روزی‌دهندهٔ تمامی کائنات است. بارگاه طلایی ایشان مأوای امید و مکان گشایش مشکلات است. بنابراین، ویژگی برجستهٔ امام رضا (علیه‌السلام) کرم و بخشش نامتناهی است، چنان‌که می‌فرماید: «دارندهٔ نعمت، در آزمون بزرگی است، زیرا خداوند حقوق خود را در نعمتی که به او داده، واجب ساخته است. به‌خدا سوگند! نعمت‌هایی از خداوند عزّوجلّ نزد من است و من پیوسته از این بابت بیمناکم تا آن‌گاه که حقوقی را که خداوند بر من واجب

ساخته است، ادا کرده باشم.» (فضل الله، ۱۳۷۷: ۶۵).

شاعر احساسات و عشق والای خویش را به ضامن آهو به تصویر کشیده و به آفتاب بی‌زوال سیمای امام رضا (علیه‌السلام) متوسل شده است تا رزمندگان دلسوخته‌ای را که آماج تیرهای زهرآگین دشمن بعثی شده‌اند، به امام متوسلان فراخواند و حضرت خواسته‌هایشان را مستجاب گرداند:

«درود بر تو ای هشتمین سپیده/ - اگر از سایه‌ساران درود می‌پذیری- / باران نیز به ازای تو پاک نیست/ و بر ما درود- اگر فاصله‌ی خویشتن تا تو را، تنها بتوانیم دید - / ای آفتاب! ما آن سوی ذره مانده‌ایم/ من آن پرنده‌ی مهاجرم که هزار سال پرنده‌است/ اما هنوز سواد گنبدت پیدا نیست/ آوخ که بال کبوتران حرمت/ از تیرهای زهرآگین خسته است/ شکسته‌است.» (گرمارودی، ۱۳۹۳: ۲۵۷).

پیشگاه امام رضا (علیه‌السلام) مأمن انسان‌ها، درمان دردها و شفای بیماران، وجودش باعث آرامش قلب و ایجاد ثبات است. وجود امام (علیه‌السلام) همانند فردوس برین است که جایگاه والایی برای بندگان خاص خداوند است؛ رزمندگانی که از تعلقات دنیا و ارستگی طلبیدند و در این راه به دامن امام رضا (علیه‌السلام) پناه بردند و جان خویش را برای وطن‌شان به خطر انداختند:

«هر که درد خود پی درمان به درگاهش برد/ کی شود مأیوس از دارالشفاء و مرهمش/ آهوان دشت حیرت جملگی رام وی‌اند/ بی‌هراس از دام صیاد و ز رأفت، همدمش/ شاخه‌ی طوبای عصمت، ساقه‌ی سبز شرف/ رشک فردوس برین، درگاه عزّ و مکرمش.» (براتی‌پور، ۱۳۸۹: ۳۱).

امام رضا (علیه‌السلام) فرمود: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حَصْنِي فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي آمِنَ مِنْ عَذَابِي» (لا اله الا الله حصار من است هر کس داخل آن حصار شود، از عذاب من در امان خواهد بود) (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۴۶۳).

امام (علیه‌السلام) ریشه‌های اعتقادی مردم را در این حدیث محکم می‌سازد و

اعتقاد آنان را در مسائل اساسی قوت می‌بخشد تا لطف و کرم لایتناهی خویش را به تمامی بندگان خداوند نشان داده باشد. توسل به امام رضا (علیه‌السلام) همانند حصار محکمی است که تکیه بر آن متوسلان را در دنیا و آخرت حمایت می‌کند و شاعر این عظمت و بزرگی را در شعر دفاع مقدس می‌سراید تا امید به پیروزی را با تکیه بر فرهنگ توسل و شفاعت‌خواهی در دل مخاطب (رزمندگان) زنده نگه دارد:

«از نشابور بر موجی از لاگذشتی ای که امواج طوفان تو را می‌شناسند

اینک ای خوب، فصل غریبی سرآمد چون تمام غریبان تو را می‌شناسد.»

(امین‌پور، ۱۳۹۲: ۷۳)

۲-۳. شجاعت امام رضا (علیه‌السلام): الگوی فرهنگ پایداری

امام رضا (علیه‌السلام) نمادی از شجاعت، بیداری و جان‌آگاهی است و پیشگاه حضرت پناه حقیقت‌طلبان و مبارزانی است که در مبارزه با دشمنان در جستجوی حقیقت نایند. امامی که دانه‌های سمّی انگور را با آگاهی و شهامت پذیرفت تا بیداری را به جامعه مسلمانان و انسانی ارزانی دارد. امام رضا (علیه‌السلام) که حجت خدا و امام معصوم است و از سوی پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به جامعه اسلامی معرفی شده، به امداد الهی و با بهره‌مندی از همه فرصت‌ها توانسته است انسان‌های اینارگر، ظلم‌ستیز و جان‌برکفی را با گفتار و کردار خود بیروانند که خود الگوهای ارزنده و سرمایه‌هایی ارزشمند برای جامعه باشند (سلمانی رحیمی، ۱۳۹۱: ۳۶). بارگاه و حضور امام (علیه‌السلام) بارگاه عدالت و دادخواهی بوده و به‌خاطر شجاعت فراوانی که در بازگویی حقایق داشته، همواره در کانون توجه بوده‌است، چنان‌که عدالت واقعی را باید در محضر ایشان جست و شجاعتی استوار را که شهادتی ماندگار برای آگاهی‌بخشی در پی داشت، از وی باید آموخت، چنان‌که شاعر می‌گوید:

«این خانه خواب ندارد/ این بارگاه داد/ یکسره بیدار است/ تعطیل و فصل ندارد/

سردار واقعه/ آن دانه‌های سمی را/ در عین بیداری خورده‌است/ که خواب غفلت را/ تا منزل ابد/ از چشم شیعیان بزداید.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۵۱۹).

رزمندگان و ایثارگران در طول هشت سال نبرد نابرابر درسی ماندگار از شجاعت و رشادت را بدون هراس از قدرت دشمن در تاریخ ثبت کردند، چنان‌که با عزمی راسخ و ایمانی والا به جبهه‌های نبرد حق علیه باطل شتافتند. خوش‌اقبالانی که مبارزه کردند و شجاعانه به دیار بالا پرگشودند؛ کسانی که اگر بار دیگر مجال زندگی بیابند، دوباره تصویر حقیقی زندگی را شجاعانه خواهند سرود:

«اگر یکی ز شهیدان لاله/ کشته تیر/ ز خاک برخیزد/ به ابر خواهد گفت/ به باد خواهد گفت/ که این فضا چه پلید است و آسمان کوتاه ...» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۲۰۱).

شهیدان با الگوگیری از محضر امام رضا (علیه‌السلام) که شجاعتش، شهادتی آگاهانه و آگاهی‌بخش در پی داشت، این رویه را ادامه داده‌اند و شجاعانه با شهادت خویش از مظلومیت جامعه بشری دفاع کرده‌اند.

۲-۴. شهادت پیام‌آور پایداری در فرهنگ رضوی

شهادت بالاترین مقام در آموزه‌های دینی است، چنان‌که پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌فرماید: «فَوْقَ كُلِّ ذِي بَرٍّ حَتَّى يُقْتَلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (همانا فوق هر نیکی، نیکوتری است، جز مقام شهادت در راه خدا که از همه نیکی‌ها برتر است) (مجلسی، ۱۳۷۲، ج ۷۴: ۶۱). شهادت از عمده‌ترین مفاهیم ارزشی است که مخاطب را به باورهای دینی پیوند می‌زند و روح او را از اعماق آغازین نقطه هستی برمی‌خیزاند و پس از تعالی‌بخشی بدان، تا لحظه دوباره پیوند و وصل در نقطه انتها سوق می‌بخشد (علی‌پور، ۱۳۹۰: ۴۰۰). بنابراین، مقام و منزلت شهیدان عظمتی والا و جایگاهی ویژه در شعر دفاع مقدس دارد و نامشان همواره از منزلتی عرفانی و آن‌سری

در این گونه شعری بهره‌مند است:

«آه ای امام هشتم/ ما با شما/ همیشه خانه یکی هستیم/ خود زائر دلیم/ دل خانه شماس/ این مشهد شما/ این سرفکنده/ سرزمین شهادت/ بیهوده فکر رقابت دارد با ما.» (صفرزاده، ۱۳۹۱: ۵۲۰).

الگوپذیری از خواسته‌های فطری انسان است که خداوند به او ارزانی داشته تا مسیر رشد و تعالی را با آگاهی سپری کرده و بر این اساس، آینده‌ای درخشان برای خود ارزیابی کند. امام رضا (علیه‌السلام) الگویی است که ایثارگران و رزمندگان در طول سال‌های دفاع مقدس با الهام از سیمای مبارزاتی و فرهنگ شهادت‌طلبی حضرت حماسه‌های کم‌نظیری آفریدند. بنابراین، رزمندگان الگویی چون امام رضا (علیه‌السلام) دارند که خرسندانه شربت شهادت را برای بیداری اذهان خواب‌آلوده و غفلت‌زده بی‌هیچ واژه نوشیدند، از شهادت در راه خدا آگاهانه استقبال کردند و در این رویکرد بر خود می‌بالیدند:

«تا می سرخ شهادت، نوش کرد مست، چون رندان دردآشام رفت

گشت، فرغ از مکان و لامکان ز آن می‌اش، تا جرعه‌ای در کام رفت.»

(شاهرخی، ۱۳۶۷: ۳۶)

۲-۵. کارکرد غربت امام رضا (علیه‌السلام) بر غربت‌گزینی رزمندگان

غربتی امام رضا (علیه‌السلام) و فرهنگ غربت‌پذیری از موضوعات قابل توجه در شعر دفاع مقدس است. غربت امام رضا (علیه‌السلام) الگویی برای تبیین دردها و رنج‌های رزمندگان و ایثارگران در شعر دفاع مقدس بوده است؛ رزمندگانی که از خانه و کاشانه خویش بریده و برای انجام فریضة الهی دفاع به جبهه‌های حق علیه باطل می‌شتافتند و غربانه راهی دیار باقی شدند؛ غربتی که غربت از وطن نیست، غربت از خاک نیست، به‌راستی که دست و پایشان بریده، اما بی‌گناه از کاشانه خویش دور شدند و غربت

کاشانه خویش را آگاهانه با خدای خویش معامله کردند، چنان که مقتدایشان غربت از کاشانه خویش، خانواده و مرقد نورانی رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) را برای رضای خدای متعال برگزید:

«این مغز/ این دست/ این پا/ این سینه را/ از پایگاه خویش جدا کردند/ از اصل خویش جدا کردند/ اما روح از فراق جسم نمی میرد/ می ماند/ و جسم هر چه می خورد از خاک است/ و هر چه می خورد خود خاک است.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۳۰۳).

غربت امام رضا (علیه السلام) و شهیدان راه دادگری و ستم‌ستیزی در واقع از جنس غربت دنیایی نیست، بلکه غربتی معطوف به آشنایی با ملکوت الهی است که گزینش آن از نگاه نابینایان به عالم اعلی غریب می نماید. بنابراین، سیمای معنوی امام رضا و فرهنگ پایداری رضوی (علیه السلام) مأوای غریبانی (شهیدان و رزمندگان) است که دنیای غربت را با تمامی تلخی هایش تجربه کرده، با نابکارانش مبارزه و مقابله کرده و سپس یا در دیار آشنای دوست به آرامش رسیده اند و یا در خلوت خانه حیاتی ملکوتی بازهم غریبانه به زندگانی این جهانی ادامه می دهند تا غربت امام (علیه السلام) را بیشتر درک کنند:

«طیب این همه بیمار/ گره گشای این همه مشکل/ هرگز غریب نیست/ غریب ما هستیم/ که در دیار خودیم/ و در محاصرهٔ محرمان بیگانه.» (همان: ۵۲۰).

۲-۶. فرهنگ انتظار، اندیشهٔ رضوی و رویکرد پایداری

امام رضا (علیه السلام) فرهنگ انتظار را گشایشی برای رهایی از ایستایی و امید رویش فردایی بهتر دانسته است، چنان که فضیلت انتظار را در روایتی پرمغز و زیبا چنین بیان می فرماید: «آیا هیچ یک از شما خوش ندارد که در خانه خود بماند، نفقهٔ خانواده اش را پردازد و چشم به راه امر ما باشد؟ پس اگر در چنین حالی از

دنیا برود، مانند کسی است که همراه رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در نبرد بدر به شهادت رسیده است و اگر هم مرگ به سراغ او نیاید، مانند کسی است که همراه قائم ما و در خیمه او باشد.» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۶۶). بنابراین، فرهنگ انتظار در اندیشه امام رضا (علیه‌السلام) در هر حالتی راهگشای انسان به سعادت است که اگر انسان در حالت انتظار بمیرد، فضیلت مرگش با شهادت شهیدان جنگ بدر در رکاب پیامبر اسلام برابر است و در حالت حیات و زندگانی چنان است که در محضر امام عصر (عج) است و از فرهنگ معنوی و اندیشه قائم آل محمد (عج) بهره می‌گیرد، چون «انتظار، آرزوی رسیدن آینده‌ای است که در آن، ستم، تبعیض، تعدّی و اجحاف نیست، بدکاری و بدخواهی به هر نوع محکوم است، ظلم و نابرابری از جامعه رخت برمی‌بندد و بشریت، طریق فضیلت را پیش می‌گیرد.» (امیری خراسانی، ۱۳۹۱: ۲). شاعر امیدواری رزمندگان جبهه‌های حق علیه باطل را به پیروزی و فتحی آمیخته با آرزوی آمدن قائم آل محمد و مژده رسیدن فضای عطرآگین حضورش با بیانی شاعرانه و زبانی هنری درهم آمیخته و چنین می‌سراید:

«چشمم به راه روز سپیدی نشسته است / روزی که پر بود همه از لحظه‌های فتح / آن روز دور نیست / آن گاه، آن زمان / با دست شوق / طبال سینه کوفتن آغاز می‌کند / تا پرچم مراد تو گیرد ره فراز.» (صفرزاده، ۱۳۹۱: ۶۴).

امید به ظهور موعود همواره باعث پویایی انسان و تشویق مردم به مبارزه با ظلم است. طوفان آخرینی که جامعه در چنگال ظلم را رهایی خواهد بخشید، جامعه‌ای که منتظر طوفانی است تا به حرکت درآید و آب زلال عدالت در آن جاری گردد:

«ای مقتدای آب‌های آشوب / در روزگار جسارت مرداب / و گستاخی قارچ‌های مسموم / طوفان آخرینی / که بر گستره خاک خواهد گذشت.» (هراتی، ۱۳۸۰: ۳۱).

فرهنگ انتظار فرهنگی معنوی است که مدینه فاضله و آرمانی موضوع آن است، انتظاری همراه با امید که آدمی را به پایان تمامی ظلمت‌ها رهنمون می‌سازد و آینده‌ای روشن با اهدافی بلند برای او ترسیم می‌کند:

«پای روز آفتابی/ ای مثل چشم‌های خدا آبی!/ ای روز آمدن!/ ای مثل روز آمدنت روشن!/ این روزها که می‌گذرد هر روز/ در انتظار آمدنت هستیم!/ اما با من بگو که آیا من نیز/ در روزگار آمدنت هستیم.» (امین‌پور، ۱۳۹۲: ۲۴۰).

۲-۷. طاغوت‌ستیزی در آموزه‌های نظری و عملی رضوی

حاکمیت استبدادی مأمون ارزش‌های اسلامی را نابود و سنت‌های جاهلیت را زنده کرد، چنان‌که فضایی از استبداد بر جامعه مستولی گردید. امام رضا (علیه‌السلام) با این فضای اختناقی مبارزه فرهنگی می‌کرد، چون «یکی از جلوه‌های مهم پایداری شناساندن چهره بیدادگران و تجاوزگران است و آنچه گونه ادب پایداری را پدیدآورده، ظلم و ستمی است که صاحبان قدرت بر زیردستان اعمال کرده و این‌گونه ادبی را در اعتراض به ظلم و ستم پدید آورده است.» (امیری خراسانی، ۱۳۹۳: ۱۶). بر این اساس امام رضا (علیه‌السلام) در برابر سیلابی از رنج‌های ناشی از استبداد مأمون بر مردم بود و بار اندوه ناشی از این مشکلات را بر دوش می‌کشید. موسوی گرمارودی این فضای استبدادی را چنین سروده است:

«روزگار مردمی‌ها سوخته و افروخته/ کینه‌ها در سینه انباشته/ پرچم رنگ و ریا افراشته/ دشت سبز اما ز خار و کاکتوس/ و ز تبر شد هیمه عود و آبنوس/ آب دریا تن به موج کف سپرد/ موج دریا اوج را از یاد برد/ جان به لب شد از ریاکاری شرف/ خوب بودن مرد و بودن شد هدف/ آب هم آینه را گم کرده است/ سنگ در دل‌ها تراکم کرده است/ تیرگی انبوه شد پشت سحر/ صبح در آفاق شب شد دربه در ...» (موسوی گرمارودی، ۱۳۹۳: ۲۶۱-۲۶۲).

استفاده از اسوه‌های مذهبی و تجلی شاعرانه افکار و اندیشه‌های آن‌ها در شعر دفاع مقدس به خوبی آشکار است؛ شخصیت‌هایی که عمر خود را صرف مبارزه حق علیه باطل کرده و چونان خورشیدی در صفحات تاریخ دینی ما می‌درخشند (امیری خراسانی، ۱۳۹۱: ۳۰). امام رضا (علیه‌السلام) به دلیل حضور در ایران همواره منبع

الهام برای مبارزه رزمندگان بوده‌است؛ شخصیتی که سیمای پایداری وی مایه و مضمون جلوه‌های پایداری و مبارزه در شعر دفاع مقدّس است. رویکردی که همواره در فرهنگ رضوی مشهود است تا الگویی برای کسانی باشد که داعیه مبارزه با ظلم دارند:

«ای تاریخ ظلم‌های سیاه/ ای اشقیای تاریخی/ پای از گلوی خسته انسان بردارید/
این پای بویناک/ سنگینی غل و زنجیر/ بر دست و پای امام/ جان و دل و نفس ما را/
به بند کشیده‌است.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۶۲۳).

۲-۸. آزاداندیشی؛ الگوی پایداری در فرهنگ رضوی

آزاداندیشی همواره امری اساسی برای همه ملت‌ها بوده و از گسترده‌ترین موضوعات در ادبیات معاصر است. شاعران ناکامی‌ها، بدبختی‌ها و ویرانی‌ها را ناشی از نبود آزاداندیشی دانسته‌اند؛ موضوعی که شاعران برای عملی شدن آن کوشیده، از نبود آن لب به اعتراض‌های تند گشوده و بهای گزافی نیز برای بودنش پرداخته‌اند (غنی‌پور ملک‌شاه، ۱۳۹۱: ۱۵۵). همچنین، آزادی‌خواهی و آزاداندیشی از مؤلفه‌های اصلی در شعر دفاع مقدّس است و شاعران آن را به‌عنوان یک آرمان ستوده‌اند، چنان‌که همواره فریاد آزادی‌خواهی و رهایی از بند هر گونه استعمار و استبداد را سر داده و هر گونه استثمار و بهره‌کشی را متناقض با نهاد آدمی دانسته‌اند:

«شما که طالب آزادی هستید/ همواره گام‌های اجانب/ اعصابتان را/ لگدکوب کرده‌است/
زندان و روزه/ جنگ و گریز/ پیمان اعتراض/ بر ضد اتحاد تعرض/ این رشته طلوع و غروب/ برنامه شبانه‌روز شماست.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۴۱۷).

یکی از ویژگی‌های مهمّ در فرهنگ رضوی آزاداندیشی است. امام (علیه‌السلام) به آزادی و آزاداندیشی اهمّیت داده‌اند. شاعران دفاع مقدّس نیز از ظلم‌های مأمون در حقّ امام رضا (علیه‌السلام) و رویکرد آزاداندیشی حضرت الگو گرفته و این الگوپذیری

باعث شده تا جلوه‌های فرهنگ پایداری رضوی را در شعرشان آورده و پیام آزاداندیشی رضوی را بازآفرینی کنند:

«وقتی بنای قامت آزادی/ بنای قامت انسان/ در اتصال ظلم و گلوله/ شبانه روز/ ویرانه می‌شود/ در کوی و مسجد و کلاس و خیابان/ از جعبه‌های جار/ تهنیت و مزده می‌رسد/ کاینک قبیله ویرانگر/ در کار باسازی بقعه‌ست/ در کار باسازی مرقده.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۲۸۰).

۳. نتیجه‌گیری

الگوپذیری از خواسته‌های فطری و خدادادی در نهاد انسان است، چنان‌که پیامبران و ائمه معصومین (علیهم‌السلام) الگوهای مبارزاتی هستند که برای میهن و عقایدشان جان بر کف نهاده و تمام عمر خود را صرف مبارزه علیه باطل کرده‌اند. زندگی پُربار امام رضا (علیه‌السلام) که دانشمندترین و عابدترین مردم زمانه خویش بود، صرف تعلیم و بیان حقایق اسلام، تصحیح فرهنگ دینی مسلمانان، مبارزه با مستکبران و خلفای غاصب، حمایت از مستضعفان و محرومان شده‌است. بنابراین، سیمای مبارزاتی امام رضا (علیه‌السلام) همواره الگوی والای حق‌طلبی و انسان‌دوستی بوده، ویژگی‌های سیمای معنوی و مبارزاتی حضرت سرلوحه اندیشه و رفتار رزمندگان و ایثارگران جبهه‌های نبرد حق علیه باطل بوده‌است. شاعران دفاع مقدس از سیمای مبارزاتی امام رضا (علیه‌السلام) و فرهنگ پایداری رضوی بهره گرفته و جلوه‌هایی از پایداری مبتنی بر اندیشه رضوی مانند اسوه‌گی در پایداری، شجاعت‌محوری، شهادت‌طلبی و غربت‌پذیری امام رضا (علیه‌السلام) را چنان الگویی برای پایداری، فرهنگ انتظار و رویش امید در اندیشه رضوی، مبارزه حضرت با طاغوت‌های زمانه و آزاداندیشی ایشان به‌عنوان الگویی ارزشمند در پایداری، برای تقویت روحیه رزمندگان و نیز رونق بیشتر شعر دفاع مقدس در آن بازتاب داده‌اند.

منابع و مآخذ

- ابن بابویه، ابوجعفر محمد بن علی. (۱۳۷۸ق). *عیون اخبار الرضا (ع)*. به کوشش: محمد البدر اوی. مترجم: آفانجفی اصفهانی. چاپ اول. قم: پیام علمدار.
- امیری خراسانی، احمد و آخسن، قدرت. (۱۳۹۱). «اسوه‌های مذهبی در شعر دفاع مقدس». *ادبیات پایداری*. سال چهارم. ش ۷. صص: ۲۹-۵۸.
- امیری خراسانی، احمد و هدایتی، فاطمه. (۱۳۹۳). «ادبیات پایداری؛ تعاریف و حدود». *ادبیات پایداری*. ش ۱۰. صص: ۲۳-۴۲.
- امیری خراسانی، احمد. (۱۳۹۰). «بررسی انتظار به عنوان عنصر پایداری با تکیه بر شعر قیصر امین‌پور و سلمان هراتی». *ادبیات پایداری*. سال سوم. ش ۵ و ۶. صص: ۱-۲۶.
- امین‌پور، قیصر. (۱۳۹۲). *تنفس صبح*. چاپ ۸. تهران: سروش.
- بابلی، کورش. (۱۳۸۸). «نقش امام رضا (ع) در فرهنگ و تمدن تشیع و ایران». *پیام*. ش ۹۸. صص: ۱۳۲-۱۵۱.
- باروتیان، حسن. (۱۳۸۷). *شخصیت‌پردازی در داستان‌های کوتاه دفاع مقدس*. چاپ اول. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- براتی‌پور، عباس. (۱۳۸۹). *تا طلوع گل سرخ*. چاپ اول. تهران: تکا.
- ترابی، ضیاء‌الدین. (۱۳۸۰). «نگاهی به نوسروده‌های دفاع مقدس». *فصلنامه ادبیات پایداری*. ش ۲۹. صص: ۶۸-۷۳.
- حسینی علایی، محمدناصر. (۱۳۸۲). «سیره معصومین: امام رضا (ع)». *مجله رشد آموزش معارف اسلامی*. ش ۵۱. صص: ۱۳-۱۹.
- حسینی، حسن. (۱۳۶۳). *هم‌صدا با حلق اسماعیل*. چاپ اول. تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- سلمانی رحیمی، امیر. (۱۳۹۱). «جلوه‌هایی از شجاعت امام علی بن موسی الرضا (ع)». *مشکوه*. ش ۱۱۶. صص: ۳۴-۴۶.
- شاه‌رخی، محمود. (۱۳۶۷). *تجلی عشق*. چاپ اول. تهران: کنگره بزرگداشت سرداران شهید سپاه ۳۶ هزار شهید استان تهران.
- شفیع کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۶). *آینه‌ای برای صداها*. چاپ سوم. تهران: سخن.
- شفیع، سیدضیاء‌الدین. (۱۳۸۷). *خیال‌های شنه‌ری*. چاپ اول. تهران: تکا.
- شکارسری، حمیدرضا. (۱۳۹۲). *عاشقانه‌هایی برای دشمن*. چاپ اول. تهران: فصل پنجم.
- صرفی، محمدرضا و هاشمی، سیدرضا. (۱۳۹۰). «دفاع مقدس، تعهد و تحول در شعر قیصر امین‌پور». *ادبیات پایداری*. سال دوم. ش ۴ و ۳. صص: ۳۲۳-۳۴۶.
- صفارزاده، طاهره. (۱۳۹۱). *مجموعه اشعار*. چاپ اول. تهران: پارس کتاب.
- علوی مهر، حسین. (۱۳۸۵). «منزلت امامان شیعه (ع) و چگونگی حسابرسی مردم در قیامت». *فصلنامه شیعه‌شناسی*. سال چهارم. ش ۱۶. صص: ۳۶-۵۵.
- علی‌پور، پوران. (۱۳۹۰). «نشانه‌شناسی هیپوگرام مفهومی شهادت در شعر دفاع مقدس». *ادبیات پایداری*. ش ۳ و ۴. صص: ۳۷۹-۴۰۶.
- غنی‌پور ملک‌شاه، احمد و خلیلی، احمد. (۱۳۹۱). «تحلیل مؤلفه‌های ادبیات پایداری در اشعار طاهره صفارزاده». *ادبیات پایداری*.

- سال چهارم. ش ۷. صص: ۱۳۹-۱۷۶.
- فضل‌الله، محمدجواد. (۱۳۷۷). *تحلیلی از زندگانی امام رضا (ع)*. مترجم: سیدمحمدصادق عارف. مشهد: آستان قدس رضوی.
- قاسم‌زاده، سیدعلی؛ ذبیح‌نیا، آسیه و جمال‌زهی، فرخنده. (۱۳۹۳). «بینامتنیت تلمیح در شعر شاعران دفاع مقدس». *ادبیات پایدار*. ش ۱۱. صص: ۳۵۶-۳۳۳.
- کلینی، محمدبن‌یعقوب. (۱۳۶۲). *اصول کافی*. ج ۲. چاپ اول. تهران: نور.
- مجلسی، مولی‌محمدباقر. (۱۳۷۲). *بحار الأنوار*. ج ۴۵. چاپ اول. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- موسوی گرمارودی، علی. (۱۳۹۳). *گوشواره عرش*. چاپ چهارم. تهران: سوره مهر.
- میرحسینی، سیدمحمد. (۱۳۹۰). «استقامت و پایداری در قرآن». *ادبیات پایدار*. سال دوم. ش ۳ و ۴. صص: ۵۹۰-۶۱۰.
- هراتی، سلمان. (۱۳۸۰). *مجموعه کامل شعرهای سلمان هراتی*. چاپ سوم. تهران: دفتر شعر جوان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی